

ДОЛЕН – ПЪТИЩА И МОСТОВЕ ОТ МИНАЛОТО КЪМ БЪДЕЩЕТО

По тях минава историята на това „бално” село

*Проф. дин Камен Гаренов (отец Петър Гарена),
теренни бележки*

Долен е село от община Златоград, област Смолян. Географски разположено в Източните Родопи и в сегашните политически граници на България. С географски координати /GPS/ N – 41° 25.278' /с. ш./ E – 25° 08. 423' /и. д./ и надморска височина 498 м. Има около хиляда жители, които по етнически състав са само българи, с християнско и мохамеданско вероизповедание, с български и с турски имена. Акцентът на проучването е поставен върху заселването на селото, имената на хората и езическите им традиции.

Спрямо пътищата, които водят към района на Златоград, село Долен се намира навътре в планината и доскоро нямаше пряка връзка с други населени места. Ако се тръгне от Кърджали по пътя за Маказа¹ има отклонение в дясна посока за Златоград. Ко-

¹ Гранично-пропускателният пункт с Гърция.

гато се mine с. Бенковски и след това с. Добромирци, направо по пътя се стига до Пресека, което се явява последното село от община Кирково. Там има мост, който е границата между Смолянска и Кърджалийска област. Мостът е изграден над Неделинската река, малко преди мястото, където тя се влива в река Върбица. След с. Пресека непосредствено преди моста има път вдясно, който води за Долен – първото село от община Златоград. То е далеч от границата, но се явява като гранично между Смолянския и Кърджалийския район още от турски времена. Ст. Шишков през 1892 г. в „Материали из Даръ-деренско“ и в „Кратко описание за Даръдере“² пояснява, че землището на сегашния Златоград „ся граничи със селата на изток Четак, Долен, Узун-дере;“²

Пътят върви нагоре със сравнително лек наклон и криволича покрай Неделинската река. На един завой се доближава съвсем до бреговете на реката. Там има два моста, единият стар, другият от ново време. Старият мост не се използва системно, минава се по новия, където пътят прави остър ляв завой и тръгва стръмно нагоре – последната точка е с. Долен. По-нататък пътят не продължава.

Доскоро нагоре покрай реката в посока Неделино имаше черен тесен път, по който се минаваше с мулета и пеша. През 2013 година, когато се видя, че държавата няма намерение да прави допълнения към пътната мрежа, хората сами започват да разширяват тази планинска пътека и да правят широк път за шосейна връзка с Неделино. Около 1000 души се събират от околните села, удрят с кирки, ринат с лопати и сами, на ръка и на абсолютно доброволни начала /както се казва – „с жива сила и класическа повинност“/ прокопават разстояние от около 3 км, за да съединят посредством пътя двете селища.

В старо време, и дори до началото на миналия век пътищата са били други. Такава бележка ни е оставил известният в Кърджалийския край краевед Никола Иванов. „Пътувайки от Джебел по най-прекия път през Устра за Златоград ще минете селата Бьолджик³ и Мемилер⁴, откъдето се спускате върху каменния мост на

2 Вж. Златоградски вестник, бр. 1 от 1993 г. Стою Н. Шишков. Кратко описание за Даръдере. Вж и в: Златоградски страници. Варна 2020 г., с. 351.

3 Предполагането е това да е с. Лебед, въпреки че старото име на селото е Гьолджик, а не Бьолджик.

4 Вероятно махала Белушковци – предполага в последващите издания редакторът Георги Кулов.

р. Узундере⁵. Още стъпвайки върху моста опитното око веднага ще забележи вляво и дясно по двата бряга грамадните масиви, пропити с блокове едро размесена калиева слюда, а в основите на всеки слюден блок – изобилие от гранати⁶, отлично природно полирани с размер от просено зрънце до голям орех. Минавайки моста, на юг пътят продължава за Златоград, на запад се дели за с. Долен – Емирлерска, сега Добромирска община”⁷

Този път се е ползвал от краеведа и през 1928 година, когато е отседнал в с. Долен и после по едно полицейско разпореждане е трябвало много бързо да напусне селото и да стигне до Кърджали. Нашето предположение е, че пътят е минавал и покрай махалите Станкова и Доганица. Сега тези пътища не се ползват и са запушени и обрасли с храсти, включително и старият мост.

По думите на местните хора по време на турското робство селото е пресичал път от Беломорието, който водел до Узунджовския панаир. Някогашните търговци са минавали през селото с керваните си по черен път, за да стигнат дотам. Има две местности в селото, които се наричат Ханът – там са били разположени крайпътни ханчета, където търговците отседнали да отпочинат и да пренощуват. Другата местност се нарича Катърбек – нейното име идва от факта, че търговците връзвали там своите катъри. Но тъй като пътят пресичал Неделинската река някакви гръцки търговци били принудени да построят мост – Римския мост. Този, както те му казват, „римски” мост и до днес съществува. Ползвал се е, докато се построява новият мост. По някое време е бил обезопасен с допълнителен железен парапет, който си стои, за да грози старината. Дали е от римско време – едва ли. Повечето такива малки мостове са строени в епохата на Османската империя. Иначе е красив, класически за онова време каменен мост, който може да се види и сега.

Мостът е с три свода и два вълнолома. Над вълнолома вляво има още един малък свод с размери: ширина в основата 2 м и 22 см и с височина 2 м и 55 см, а самият вълнолом с височина 2 м и 90 см. За другия вълнолом /вдясно по течението на реката/ е из-

5 Узундере – Дълго дере, сега Неделинска река.

6 Полускъпоценни камъни, които се използват за изработване на накити.

7 Вж. в. „Арденска дума”, бр. 421, от 1939 г. – „Соломон бърце” Тук материалът е ползван от изданието: Никола Иванов. По дирите на Патриарх Евтимий. Габрово 2018, с. 92. Съставител – Георги Кулов.

ползвана естествена скала и над него няма свод. Основният свод е широк в основата си... и висок... Слагам многоточие, защото не можах да измеря с точност поради времето в което попаднах – силен дъжд, и водата, която прииждаше.⁸ Десния свод също не можах да уточня поради затлачването му с хрусталаци и подход през водата. Под левия свод има голям наносен слой и водата минава под него при по-силни дъждове. От наноса нагоре неговата височина беше 4 м и 10 см, а ширината в основата поради пясък също не може да се определи. И трите свода, и този малкият над външнолома са с дебелина – всъщност по ширината на моста, 3 м и 5 см.

Пътното платно на моста от левия към десния бряг, където прави лек завой надясно, в посока направлението на пътя към с. Долен, е дълго 36 м и 50 см, широчината му е 4 м и 10 см. Това несъответствие и разлика на пътното платно спрямо дебелината на сводовете се е получило след реконструкцията на моста. Това е станало приблизително в годините, когато са се образували ТК-ЗС-тата в района около Добромирци в 1958 г.⁹ Тогава върху моста, който дотогава е бил настлан с калдъръм /по всяка вероятност/, е отлята армирана бетонна плоча. Сега там, където бетонът е износен, се вижда да стърчи арматурното желязо. При тази отливка са отпуснати еркери от двете страни по 52 см., които са ясно изразени и отгоре върху платното, защото са задигнати над общото ниво с 5-10 см и се образуват нещо като странични тротоари край първоначалното платно. Тези тротоари или крайните очертания на платното са ограничени с железен парапет с височина от 65 см, колкото да не падат преминаващите овце във водата.

Целият мост е изграден от ломен камък и само ръбовете на сводовете са обрамчени с дялани, добре загладени камъни. При реконструкцията още когато е отливана плочата върху платното са били фугирани с цимент и камъните по целия зид. Никъде по моста не открих надписи, които да дават някакви допълнителни данни за строежа му. Най-новото, което е писано за този мост, е във връзка със строеж на ловна хижа в края на моста от десния бряг на реката. Тя е построена в „брега“ /казано по родопски/, т.е.

⁸ Отнесено към следобедните часове на 14 октомври 2022 година.

⁹ По някое време с. Долен се е числяло към община Добромирци. Вж. повече при Иван Стефанов. Из историята на селищна система Бенковски 1912-1981 год. В: Селищна система Бенковски минало и настояще. Кърджали 1986 г., с. 87-113.

в стръмнината, за да не пречи на стария път, който още се ползва за селскостопански нужди. Изглежда при подкопането на хълма са се пресекли подпочвени води, които образуват свлачище, и в един прекрасен ден, когато строителите празнуват успеха на своя труд, земната маса с примеси на чакъл се срутва и помита нищо не подозиращите хора – един от тях загива. Това се случва на 2 декември 2017 година.

Дали казах, че този стар каменен мост и новият бетонен са на Неделинската река? До тези два в близост има още един мост, който не се вижда от пътя. Той е над реката, която идва от с. Долен. Изграден е елементарно – от подпорни стени на двата бряга, съединени с бетонна плоча. До този мост се стига, като се премине по каменния и се продължи в посока към селото по стария път. Нагоре по Неделинската река има и въжени мостове.

През село Долен минава река, която тече на изток и се влива в Неделинската река, която от своя страна в южна посока се влива в река Върбица. В източна посока, след като се премине Неделинската река, в насрещните доста високи склонове на планината се намират двете махали Станкова и Доганица. Селото е второ по големина в Златоградска община и е на 12 км разстояние от общинския център. Пътят върви от с. Долен покрай селската река, после по поречието на Неделинската до вливането ѝ във Върбица, а след това се завива надясно по главния път към Златоград.¹⁰ До селото има организиран автобусен транспорт.

Хората които живеят в село Долен – „Доленъ”, според Любомир Милетич, към 1912 година са християни и мюсюлмани.¹¹ Селото фигурира и в някакъв „Списък на помашки селища в Източните Родопи – бивши и настоящи.”¹² В разговори местните хора са наясно за себе си, че селата около Златоград – Старцево, Долен, Цацаровци, Добромирци, Бенковски, Кушла, са със 100% помашко население. 1926 година е последната, в която българите-мохамедани в България са преброени като „помаци”. В тази

¹⁰ Ако трябва да цитираме географските справки, данните са следните: отстои на 12-14 км североизточно от Златоград, на 69 км югоизточно от Смолян и на 315 км югоизточно от столицата София. Според едно наше измерване от Кърджали е на 55 км.

¹¹ Милетич, Любомир. Разорението на тракийските българи през 1913 година. София, 1918 г., с. 295.

¹² По интернет

справка – „Помаците в България по населени места според преброяването 31 декември 1926 година”, е посочено и с. Долен. Цитираме: „махала Долен – население през 1926 г. – 405, от които помаци са 402, или в % – 99,26.”

През следващите 85 години в нито едно преброяване на населението не е отчетена тяхната численост. Правени са много грешки по отношение на това население, но общо взето се изказват категорични становища, че „с. Долен /е/ – българско”.¹³ През 2011 година по внушение на външни сили бе направен опит тези хора отново да бъдат вписани като „помаци”, но държавата не се огъна и такава графа в преброителните списъци нямаше. И ако е имало желаещи да се самоопределят като такива – те са се вписвали в графата „други”. Всъщност целта на тези брожения тогава беше 2013-а да се бележи като „годината на помациите”.

Днес в България всеки опит да се внуши или да се изкаже мнение, че българите-мохамедани трябва да се обособят като някаква група извън българския организъм се посреща с мълчалива неприязън от родопското население, независимо от религиозното изповедание.

По изявление на местен човек относно различните проблеми цитирам: „Но мога да твърдя, че никога не е имало дрязги между местни християни и „помаци”. Веднъж попитах баба си защо старите християни знаят помашките песни и ги пеят с имената Мехмед и Салих.¹⁴ Тя отговори така: „Ам те са, майка, израсли въз нам и ние сме си пели нашесо и те с нам, ние сме празнили Байрем, и те с нам, пък те ага празнеха Коледе и ние празнихме с тех. Пък на Хадралес беше най-хубаво, отъ беше и помашки, и християнски празник и тогава пеехме и играхме заедно.”

Две са религиите, изповядвани в Долен – християнство и ислям. В селото има голяма, добре поддържана джамия, казват, че предстои изграждане на черква. Някога в селото християните са били повече, но младите през последните десетилетия не остават да живеят тук и сега има само 5-6 възрастни християнски семейства, а останалите са мюсюлмани. Те, по тяхна си преценка, не са много религиозни: „В момента младите не обръщат такова внимание на религията и повечето са с демократични и модерни

¹³ Вж. сп. „Родопа”, бр. 1. год XIX. 1 януарий 1940 г.

¹⁴ Въпреки че напоследък и това се променя. Песните се модернизират и започват да пеят Стуен вместо Мехмед – в случая чуй песента „Листи са, горо”.

разбирания.” Все пак за успокоение на религиозните дейци, които искат чрез някаква форма на обучение¹⁵ да запазят моралните устои на днешното колебливо население, ще кажем, че нещата не са толкова зле. Като пример ще посоча кампанията за набиране на средства за ислямското образование през 2015 г., когато от село Долен са събрани 600 лв. Като в отчета се посочва, че има села, които са дали по 9 лв.¹⁶

Освен това има и смесени бракове. А и общо можем да кажем – хиляди са семействата в Родопите, където бабата е мюсюлманка, а внуците християни. И трябва да подчертаем, че това не е инородно население – и едните, и другите са една кръв.

Такъв е и родовият произход на населението в с. Долен, където битуват две версии. Едната е, че са се преселили тук от с. Узундере, сега гр. Неделино, другата е, че са някъде от навътре в Родопите и от място на място накрая са се скрили в един дол – с. Долен. И в единия, и в другия случай общото е, че са бягали от „потурчване”. Ето какво четем за тези мъченици:

„По време на робството православният българин бил поставен на големи изпитания. Много трудно можел да опази вярата си по време на помохамеданчването, което поразило най-много души в Родопския край. Това знаят долини и върхове, пещери и канари, където родопските българи се укривали от насилието.

Преданието разказва, че предците на хората от днешното село Долен дълго и упорито се противопоставяли на исляма. Накрая дошли тежките мъчения и преследване. Като подгонени от див звяр те бягали от място на място, търпейки големи лишения, с надежда да избягат от изверяването. Това обаче било невъзможно, защото въоръжена войска ги преследвала. Когато се укривали в тъмни долове и високи върхари, насилниците запалвали цели гори, за да ги открият. Много от тях загинали, но не дали вярата си, и те станали мъченици.

Оцелелите продължили да бягат и да търсят още по-недос-

15 Да припомним една акция от 24 септември 2010 г. Тогава Светият синод на БПЦ и Главното мюфтийство на България поискаха въвеждане на вероучение в училищата. Имаше литийно шествие из улиците на София и демонстрация пред парламента. За съжаление, както често се случва из нашите географски ширини, от това не излезе нищо.

16 Главно Мюфтийство. Брошура „Кампания за набиране на средства за ислямското образование 2015 г.”, с. 14.

тъпно място. Така стигнали до дълбока малка равнинка, вдясно от река Неделинска (Узундере), обградена от трите страни с непристъпни ридове, с единствен изход широкото корито на реката. Тук спрели бежанците с надежда да се спасят най-после от преследване, след като дали много жертви. Открили ги и отнели вярата им. Но населението запазило езика и нравите си. То запазило християнските си обичаи и традиции. Новата религия не била приета докрай. Такава е тя и досега. В душите им тегнела натрапената вяра, но споменът за загиналите мъченици Христови не се забравял. Това се помни и до днес. Мъченическата слава на тези корави родопски българи е най-светлата страница от тъжната вековна история на село Долен. Тя трябва по-често да се разтваря и препрочита от потомците за укрепване на православното съзнание.¹⁷

Обаче, както вече казахме, младите не искат да им се напомнят старите времена и старите рани. И в никакъв случай не биха искали религиозната им принадлежност да е пречка в личния и обществения живот. На базата на такова мислене се случват и религиозно-смесените бракове и уеднаквяване на личните имената. Българското общество трябва да е наясно с това, защото тази тенденция ще се увеличи.

Намесата в личните имена на родопското население е една политическа лудост, от която са се разболявали много правителства от времето на Освобождението /1878 г./ досега. И тази намеса е била насочена не само към мохамеданите, но и към християните в пределите на държавата. Но това е друга тема. Ние ще започнем тук от 1912 година, когато този край влиза в пределите на Царство България.

Няма конкретни сведения за военни действия в с. Долен. Само Мехмед Аджароглу, в изследването си „Bulgaristan‘da türkçe yer adları kılavuzu” /Справочник на турските топоними в България/, пише, че население „през Балканската война /1912-13/ е било нападнато от българите”.¹⁸

17 Със съкращения по Величко Караджов. С дълг и обич. Пловдив, 1990 г. с. 68. Целият текст е публикуван в: Монахиня Валентина Друмева. Мъченичеството и подвижничеството за Христа по българските земи. Света гора Атон 2006 г., с. 115– 117. – Мъчениците от Долен.

18 Вж. Acaroglu M. Türker. Bulgaristan‘da türkçe yer adları kılavuzu. Ankara., 2006, с. 291.

Но в околностите на Златоград – тогавашното Дарь-дере, се появяват воините на Христа, облечени в расо. Поради някакво недоглеждане, поради някакво опиянение или поради това, че войната се е водела и като война „на кръста срещу полумесеца” – в Родопите започва по думите на Антон Страшимиров „насилствено кръщаване на помаците”. В духа на епохата е било разбирането, че религията определя и националната принадлежност. Крайните националистически сили в България „искат тяхното покръстване или тяхното изгонване от нашите предели.”¹⁹ И, както се видя от робските години и турските гонения, така и сега, макар и скрити в своя дол, хората от Долен не могат да се опазят – този път от българите.

Но във войната се оказват и обрати, има и други войни... На българската политическа сцена се появяват други „политици”, на които главите им вече не са пълни с национални идеи, а с материални сметки. Правителството на Радославов връща имената на покръстените и даже ги „харизва” на турците – да си довършат работата на Османската империя, т.е. асимилацията продължава и на българска земя.

По едно време настъпва някакво отрезвяване, през 1937 година в Смолян предимно от младежи българи мохамедани с различни политически убеждения се създава Дружба „Родина”. Основната идея на това движение: „Ние сме българи по народност, а мохамедани по вяра. Ние отхвърляме заблудата, че като сме мохамедани, не сме българи”. В Златоград през зимата на 1938/39 година „българите мохамедани също се проявиха във възрожденското движение и наравно с деятелите от другите родопски покрайнини допринесоха значително за народностното свестяване и възраждане на своите съверници.”²⁰

И така до смяната на политическата система в България на 9 септември 1944 година в Родопите няма нито един българин-

19 А. Страшимиров. В южните земи. С., 1918 г., с. 83.

20 „Сред българите-мохамедани – видено и преживяно”. Част II – Дружба „Родина” – учредяване и дейност /1937-1940/. 1975 г., с.345-л. Забележка: Това е един ръкопис, написан с едри букви на пишеща машина и циклостилно разпространяван. Втората част, която ми попадна, се състои от три отделни части, навярно има и четвърта, тъй като книгата няма заключение и се вижда, че е ненадейно прекъсната. Този циклостилен екземпляр ми бе даден от едно семейство в Смолян. Няма автор, но предполагам, че може да е от Димитър Маринов – деец на родинското движение.

мохамеданин с турско-арабско име. Този път Църквата не се намесва – хората си остават мохамедани, но е въведена, по тяхно желание, българска именна система, а не християнска.²¹ Така те посещават спокойно джамиите си като мохамедани и в същото време като българи с български имена.

Две години след тази политическа революция /9 септември 1944 г./, от духовната революция на Дружба „Родина“ не остава нищо. Всички българи-мохамедани са принудени да си върнат старите турско-арабски имена или да си сложат други такива, но в никакъв случай да не остават с български имена. Тези, които не искат да си сменят българските имена с турски, ги пращат в затвора.²² След тази лудост следват нови противоречия и замитане на следите. В социалистическа България за вяра не се говори. На това население трябва да се внушава, че няма господ.

След масираната атеистична подготовка идва ред отново и за кой ли път и след това – смяна на личните имена. Под натиска на държавната машина отново са подложени първо българите-мохамедани. Процесът по подмяна на имената започва през 1970 г. Цяло десетилетие преди това в Родопите се извърши широка научноизследователска и разяснителна дейност за българския произход, бит и душевност на родопските българи. Особено обхватна бе тази дейност в Смолянски окръг.²³

На 17 юли 1970 година Секретариатът на ЦК на БКП приема решение „За националното осъзнаване и патриотичното възпитание на българите мохамедани“. Направен е извод, че това население

21 Тук да дам едно пояснение. Нашият цар покръстител е с българското име Борис. При кръщението си приема християнското име Михаил. Пример и с личното ми име Камен, което поради изискванията на канона, при ръкоположението в духовен сан, се променя с християнско – в случая Петър. В практиката ми като свещеник в Република Турция /при Турската православна църква/ съм виждал, че те си остават с турските имена. В България, когато съм кръщавал турци, съм ги съветвал да си останат с имената, които имат. Но в повечето случаи /говоря за България/ те предпочитаха да получат християнски. Един от последните ми случаи беше, когато С. от Истанбул поиска да го впиша в кръщелното с името Рафаил. Надолу в текста ще стане отново дума за тази практика. Вж. училище „Кирил и Методий“.

22 Проследи този процес в другите ми описания на селищата в труда ми „Източните Родопи в 14 тома“.

23 През 1962 г. активисти в с. Забърдо, Смолянски окръг по своя инициатива замениха турско-арабските си имена с български. Примерът им бе подет и от други българи мохамедани.

ние попада под силното влияние на ислямския фундаментализъм и се турчее, поради което е нужно да се вземат мерки за „пълно избистряне на съзнанието му“. За първи път в официален документ се поставя въпросът за смяна на имената, макар и с уговорката това да стане без административен натиск и при пълна доброволност и убеденост. Следва решението на ЦК на БКП от 17 юли 1970 година за смяна имената на българите-мохамедани.

На 3 август 1970 година в Смолян е свикан пленум на Окръжния комитет на БКП, който обсъжда решението за поредната смяна на имената на българите-мохамедани. Следват пленуми на общинските партийни ръководства, където решението е сведено до знание на партийния актив и незабавно приведено в действие. „Възстановяването на историческата истина“ става на ритуални събори с художествена програма и речи и със смяна на имената на големи групи хора, като документите са приготвени предварително.

По-късно щеше да дойде ред и на тези, които говорят турски език, това става на 19 юни 1984 година с решение на Политбюро на ЦК на БКП „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП“. Предвижда се да се изработи система за поощряване на смесените бракове, за разширяване на общуването между младежи турци и българи; набелязват се мерки за ограничаване дейността на ислямското духовенство и се забранява строителството на нови джамии. /Да не говорим, че строителството на черкви отдавна беше забранено/. Предвижда се от средите на българските турци да се издигат повече кадри в местните и в централните органи на управление. Дава се разпореждане общуването на обществени места „да се осъществява на български език“.

През есента на 1984 година, в изпълнение на решенията на ЦК на БКП за приобщаване на мюсюлманите в България, в Кърджалийски и Хасковски окръг започва подмяна на турско-арабските имена на „мюсюлманите в България и лица от смесени бракове“. Подмяната на имената се извършва от местните държавни и партийни органи с участието на окръжните управления на МВР. Следват обаче вълнения и външнополитически напрежения.

През май-август 1989 година между 300 000-400 000 български турци напускат България, като разпродават на безценица имуществото си, а българските власти организират прибирането

на реколтата с помощта на бригадири – войници и ученици. Но Съветският съюз започва да се разклаща и социалистическият лагер да се разкъсва. На 10 декември 1989 година и в България се организира мощен митинг срещу властта. Повече от 5000 етнически турци и помаци се присъединяват към митинга на СДС в София. Те носят плакати с надписи за прекратяване на политиката на асимилация и за религиозни и културни права. На 16 декември 1989 година има митинг на „помаци” в град Гоце Делчев с искане да бъдат възстановени човешките им права.

На 26-28 декември 1989 година се организира митинг пред парламента на турци и българи-мохамедани с искане да се върнат имената им отпреди преименуването. На 29 декември 1989 година с решение на ЦК на БКП се отхвърля „възродителният процес” и правителството обявява правото на българските мюсюлмани да възстановят традиционните си имена. На 9 ноември 1990 година е приет нов Закон за личните имена на българските граждани.

Тези, които искат да си върнат старите /разбирай турските/ имена, трябва да го направят по съдебен път, после процедурата се улеснява „по административен път”. Докато накрая всичко се превръща в анархия и не става дума за връщане на стари имена, а всеки започва да си слага каквито си иска. Окончанието „ов” отпада като изискване даже и за българите-мохамедани. Тук политиците викат „ура”, но, както и друг път, това „ура” не донася нищо хубаво за обикновените хора. Единствената разлика от предишните държавни разигравки „иди ми-дойди ми” – смяна на имената-връщане на имената, бе, че хората бяха оставени наистина сами да решават какво да правят. И като нямаше как да се каже на новите демократи /които бяха приели Хартата за правата на човека/ да наложат няканва насока или поощрение към връщане на старото – изведнъж се оказа, че колебаещите са много. Изселените в Турция въобще не искаха и да си помислят да сменят българските си паспорти с турски имена.

Тогавя в душите на мюсюлманите в България вместо Светият синод се намеси Главното мюфтийство. Както вече казахме, при последното държавно преименуване религиозните убеждения нямаха никакво значение /те бяха забранени и за християни, и за мохамедани/. Хората успяха по някакъв начин да си останат вярващи. От това именно се възполваха местните ходжи. Те заплашваха, че няма да има погребение за този, който не си върне

името, т.е. за мохамеданин /мюсюлманин/ с българско име няма да има опело. Погребението е сакрален и неизбежен момент. Тази част от колебаещите се, които бяха към залеза на своя живот, започнаха да си връщат имената.

Връщаме се по темата в с. Долен. През 1993 г. мъж с името Румен чрез съдебно дело заедно със съпругата си Румяна си връщат арабските имена, той става бай Расим. Направил го, защото имало един имам в селото, който обявил, че няма да погребва хора с български имена. Духовникът си заминал от този свят преди него, а той си останал Расим. Новият имам се съобразил с обстановката и не делеял вярващите по имената. Затова и възрастната двойка събрала кураж да си върне пак българските имена, според закона – чрез съда.

Таксата за смяна на име по онова време е 15 лв. В повечето случаи желаещите се явяват и с адвокат, на когото също се заплаща, и сумата отива към 100-200 лв. Със сменените вече имена следва подмяна и на всички лични документи, така че сметката набъбва още. Сметката не излиза и по други причини. В демократични времена, в Европейския съюз и по съвременното мислене на младите, оказва се, че името не е само входен билет за отвъдния свят. В Родопите вече осъзнават, че от това зависи и препитанието. Особено за тези, които работят в чужбина или в големите градове. „Така местните ходжи загубиха десетилетната битка какви имена да носят местните. Почти никой вече не се връзва на заканите, че няма да бъде погребан, ако е мюсюлманин, но с българско име.”

И отново при бай Расим от Долен. Както пишат вестниците, той е вече на 86 г. „Преди 3 г. решава да си промени името отново на Румен. Обяснява, че се простил с името си още по времето на възродителния процес.” Схващайки, че са го вкарали в чужда схема и че са го подвели чрез Божии заплахи /от Аллаха/. С това убеждение „човекът завежда дело, защото се чувства българин и смята, че не името определя религията.”

И тук вече, ще кажем на уличен жаргон, въпреки че си имаме работа с образовани хора – „ново дваисет”. Съдията от Смолянския съд Мария Славчева²⁴ „отхвърлила молбите на мъж и жена от златоградското село Долен, които искаха да сменят турско-арабските си имена с български”. Отказват му да го впишат Румен с

²⁴ Нейното име беше цитирано тогава от една обществена телевизия.

мотив, че не са налице предпоставките на Закона за гражданската регистрация, допускащи промяна на имената.²⁵

По въпроса бай Расим Буюклиев сам за себе си е наясно: „Щото сме си стари българи. Затуй искаме да ги сменим. Децата всички носят български имена, останали сме само двама възрастни. Те правят сметка, че Смолянска област всичко е турци и така наричаните помаци, а то не е вярно това. Ние сме най-старите българи“. И се ядосва на държавата: „Не сме в Турция, а сме в България! В Златоград съдията не е прав. Тя е българка и ние трябваше да сме българи!“

Делото стига до Върховния съд и бай Расим вече отново се казва Румен. Дела за името водила и съпругата му, която вече е Росица. Местните жители, които „се печат на един огън“, казват: „Хората предпочитат да се обърнат по прякор към даден човек, защото не знаят кое от двете имена (с които го знаят) иска да го наричат. Все пак не той си е избирал името, а държавата или родителите му са го избрали.“

„Близо 80% от делата с искане за смяна на имената са от турско-арабско на българско. Останалите са за сгрешени букви и малка част искат смяна на българските имена.“²⁶ Всичко това показва и е пример за съпротива на местното население срещу това да се обособи и припознае „помашки етнос“ Дава се отпор (за разлика от държавата) на тези, които искат да турцизират.

След толкова говорене за личните имена **да кажем нещо и за името на селото**. Не че има какво толкова да се каже. Даже много малко. В книгата на П. Коледаров, Н. Мичев „Промените в имената и статута на селищата в България 1878-1972.“ намирам едно изречение: „Долен с. в Б-я от 1912 г. 956 ж.“²⁷, от което разбираме, че селото се числи към България от 1912 година и нищо повече – за променено старо име не се споменава. Разни „споделяния“ в медийното пространство /интернет/ твърдят, че за „произхода

25 Една уместна скоба: В Турция този процес е започнат от Кемал Ататюрк. За републиканска Турция в един момент се оказва неподходящ османският език, пълен с арабски и персийски думи. Започва тяхната замяна с турски синоними, които учените събират от стария турски език по селата. Собствените имена се заменят с чисто турски. На друго място в моето изследване ще се обърне повече внимание на тази тема.

26 По думи на председателя на съда в Мадан – Динко Хаджиев.

27 П. Коледаров, Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878-1972. С. 1973, с. 91

на името на селото има много версии – една от тях е, че то идва от мястото, от нахождението. Селото се намира в дол и първите му къщи възправят гръб по северозападните възвишения”, което също не е много вярно.

Обикновено името на с. Долен се свързва с корена на българската дума „дол”, мисленето е, че произходът на названието му е свързано с географското му местоположение. Селото е разположено ниско, в смисъл „долу“, в един закътан край, по-далече от пътища и съобщителни средства с други населени места. Това мислене се подклажда и от историческата памет, че селото е основано от преселници, бежанци, които се крият.²⁸

Почти преповтаря името му и турският изледовател Мехмед Аджароглу в своя „Справочник на турските топоними в България.” Навярно, като не намира нищо конкретно за селото, той не се е решил и да му направи и предполагаем превод, което на турски би било „Alt” – /Алт – долу/²⁹ Но се е и досетил, че не звучи много по родопски думата „Долен”, и така той нарича селото с името „Долан”³⁰ или може би „Долън” с „ъ” както биха се изразили в Родопите. Но в родопския говор тази дума не се използва в географски смисъл. Защото за българската дума „дол” те си имат отделна дума „падина” или „пъдина” в по-мекко изговаряне. Турската дума би била „дере”. Има си обаче и отделна дума в българския език – „долен”, което може да ни отнесе представите към друга посока. Например „долен човек”, „долен крайник”, „долен праг”.

И най-после, чудно ми е как това село, което не е никак малко – имало е три махали, да няма и друго наименование от турско време. Търся изход от тази плетеница. При това да кажа, обширно изследване на Източните Родопи, при толкова бях в края на описанието си, едно оръфано книжле от 43 страници – Ст. Н. Шишков „Материали из Даръ-дерско” Издадено е през 1892 година и на страница 5 пише за „Даръ дерско кааза”: „Селата съставляващи каазата, са помашки и турски, смесени няма, а българи има само в гр. Даръ-дере. По-главни от помашките села са: Да-

28 Вж. пак Величко Караджов. С дълг и обич. Пловдив, 1990 г. с. 68.

29 На други места има много такива преводи, като например Хисар алтъ – Долна крепост, и пр.

30 Acaroğlu M. Türker. Bulgaristan'da türkçe yer adları kılavuzu. Ankara., 2006, с. 291.

ръ-дере, Сариле, Лъджа, Алмалъ, Шеин, Синиково, /Старо село/, Кара-олан, Жювянци /Коруч/, Менково, Гюнели, Долен /Балалъ/, Тикла /Кеценек/, Узун-дере, Бунар, Буково /Ени кьой/, Мадан, Алехче, Аламовци и Ирма река /Хюромате/; турски са: Кара-машат, Гьолюджик, Морада, Челеперли, Курудже-дере, Касловасъ, Кирле, Хасанолар, Четак и Мемелер.³¹

Ето го за нас важното уточнение: „Долен /Балалъ/” – забравеното /от турски времена/ старо име на селото. Това хвърля вече нова светлина и нови въпроси и... хвърля ни в лабиринта на турските думи с много значения. Да приемем името в две посоки – „Балалъ” при С. Шишков през 1892 г., което в сегашния правопис става „Балал”. Такава дума в турския език няма. Разделяме думата и става „Бал ал” – и в турски става „вземи мед” /има се предвид – пчелен мед/. Ако си я оставим, така както си е при Шишков, „Балалъ”³² вече има преносен смисъл – „меден месец”. А сама по себе си думата мед /пчелен мед/ в турския език е „Бала”.

Опитвам се да намеря някаква логика в едно такова название, отнесено към историята на селото и хората, но не мога. Искам да избягам от плетеницата на турските думи и колкото и да е странно – връщам се към мисленето на турските изследователи – да се търси някакво родопско звучене. А и не може известният родоповед Ст. Шишков, който ясно отделя турските селища от „помашките” и българските /в мисъл християнските/, току така да сложи в скоби името „Балалъ”. Неговите сведения са събирани от много хора, това предполага много ръкописни бележки и е възможно някаква правописна грешка в предаване на родопския говор. А такава дума, но с друг смисъл в родопския говор /диалект/ има. Това е думата „бално” – мъчно, мъка, тъга. Аз не искам да изброявам в колко родопски песни я има тази дума. И всички тези песни са тъжни и отразяват мъченически истории. Ами в говора... аз никога не съм чувал моите дядовци или баби да казват „Родопите”, те казваха „Балкана”. Когато се срещнат хората от този край някъде извън своята планина, те се разпитват за близките си „в Балкана”. Това, разбира се, е една добре позната дума и много, много не се замисляме върху нея – една даденост и толкова. А тя има голям и горчив исторически заряд: „Бал-кан” – „бално” или съкратеното

31 С. Шишков. Сп. Родопски старини, кн. 4, 1892 г. „Материали из Даръ-Деренско”, с. 5.

32 С голям „юс”.

„бал“ за техния говор е „тъга“, „мъка“, „страдание“. А „кан“ вече в турския език е „кръв“.

Какво значи за българския читател „Балканът пее хайдушка песен!“ Стихотворение на Христо Ботев – да, но и пояснение. Където има гори, има хайдути /разбойници или отмъстителите/, но при всички случаи се лее кръв, има пострадали.. В полето няма „хайдушка песен“ – там те няма къде да се крият. За родопчаните тяхната земя е тъжна, изстрадана с кръви и където с мъка хората оцеляват и до днес. Затова казват: „Кина правет пу Балкана?“, „Остана ли инсань пу Балкана?“ В смисъл „Какво правят /хората/ в нашата планина?“, „Останаха ли хора по нашите /тъжните, потрудните за живеене/ места /Балкана/?“

Кой, кога и защо е променил или сложил на селото името Долен – може би няма да научим. Но в мен не остава никакво съмнение, че това име няма връзка с историческото минало на тези хора и със сегашния им живот. По-скоро това е било „Балнону селу“ – тъжното село, измъченото село – което, за съжаление, по политически и социални промени си остава такова и досега.³³

Селото е притиснато в планината, със сбити една до друга къщи и със съвсем малки дворове. Това сплотяване на населението им е давало някаква сигурност в смутни времена. Тези, които искали да живеят нашироко, са рискували живота си в **три отделни махали – Станково**³⁴ и **Дуганца**, а третата махала **Булгарово** не е оцеляла.³⁵ Наскоро щеше да изчезне и Станковската махала. Беше се запалила гората край нея и докато я загасят, изгоряха 5 декара сухи треви и 3 декара смесена гора. Благодарение на 4 души от местното население – двама мъже на 39 и на 69 години и две жени на 60 и 65 години, махалата оцелява, но при гасенето, докато дойде пожарната помощ, те получават изгаряния.³⁶

Един от тези, които са писали за тези махали, е на мнение „че са много проблемите на хората в малките селца на общината, любопитно е да се чуят те и по-други, по-духовни неща от родния им край“. И споделя: „В махала Доганица например разбирам, че и тук знаят и пеят много от онези златоградски песни, известни

33 В България има още едно село с такова име – Долен, в община Сатовча, област Благоевград. Дано съдбата на неговите жители да е друга.

34 /GPS/ N – 41° 25.760' /с. ш./ E – 025° 09. 411' /и. д./

35 Че селото е от три махали през 1928 г. споменава и Никола Иванов в описанието си „Соломон бърце“ – виж надолу в текста.

36 Пожарът беше на 5 септември 2012 година.

на любителите на родопския фолклор. За една от тях обаче ми казват, че никъде другаде не е пята, защото си е чисто местна. Това е песента „Несибинка болна лежи“, която записваме и е всички достойнства да бъде включена в подготовения сборник със златоградски песни. Питам ги дали има някакви интересни названия на местности наоколо и вече не можех да смогна да ги записвам. „Там, до онези стари къщи отсреща, му викаме Българското от паметивека. А пък ей там – сочат ми в противоположната посока – е Черквото. Сигур е имало чърква, ама никой не е ровил.“ Сред другите изброени местности са Селището, Орлов камън, Чукурът, Трине оскруше, Шакировоно, Равното, Папазът, Белено, Ленище, Кавурското.”

В Доганица той записва названия, които никой не може да му изясни като смисъл и произход – Гертатак и Терфели. А в съседната Станкова махала записва неясните „и за местните хора“ названия Горуюта, Бойда търла, Кагърбег, Коджа търла, Матеркиното, Портата, Лещакът, Ханът, Върлото, Потокът, Караманката, Тиклата, Юмерово, Пролетникът, Хусвен кочур, Раванкуну, Ахренене.

Тези имена на местности записва Е. Ушев като „важна част от паметта на родопчани, която те съхраняват и предават от поколение на поколение. Съдържащи в себе си много информация, веднъж публикувани, те могат един ден да послужат за по-сериозни ономастични анализи и изводи за нашата част на Родоп планина.“³⁷

В случая и аз ги използвам при теренното си обхождане на района и ги допълвам с това, което е писал В. Пачилов от Златоград. Той дава по-конкретни сведения за Булгарово. Описва я като местност на „полустръмен склон с ниви и колиби сред гора, в който са намирани остатъци от керамични предмети и сгурия от леярна. Тези колиби, сега къщи, са махали на Долен. Те се виждат от стария римски мост на Неделинска река, под селото. Дали пък това не е далечен спомен от живели по тези места древни българи?“³⁸

37 Ефим Ушев. Имената на местности в м. Станково край Долен, като част от паметта на миналото. В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 141 -142. – Това сведение преди той го е публикувал в Златоградски вестник бр. 4, от 2001 г.

38 Величко Пачилов. Бележки и наблюдения по наименованията в Златоградско. В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 119 -129. Вж. и Златоградски вестник, бр. 19, от 2007 г.

Мисля, че доста се каза за личните и за географските имена и няма смисъл да се продължава с въздишките по тези бъркотии. Има и други въздишки, които също са важни и чертаят пътя на селото от миналото досега. С български или с турски имена тези хора трябва да работят и с непосилен труд да изкарват прехраната си в тези диви места.

Известно улеснение има от климата. Казахме вече, село Долен се намира в планински район на 498 м надморска височина. Климатът е континентално-средиземноморски, характеризира се с умерено лято и сравнително мека зима. В миналото животът в това изолирано село е бил много труден. Придвижвали се само с магарета, мулета и катъри. И с много труд изкарвали оскъдната си прехрана.³⁹

И сега не е лесно. **Основният поминък** е добиване на камъни, сечене на дърва и животновъдство – кози и овце. По целия път до селото понякога се виждат палети от дялани камъни за плочки. Даже и до къщите си държат камъните и дървата. Също така в селото се развиват и някои видове промишлени отрасли, най-вече в сферата на шивашката и дърводелската промишленост.

В землището на село Долен се отглеждаше и тютюн, който се изкупуваше от български и гръцки преработватели.⁴⁰

Виждал съм как работят тези хора на нивите си. Нагоре от големия мост, по долината на Неделинската река, съм ги срещал с натоварени мулета, жените с кърпи на главите и с цветно облекло старателно обработваха малките си една от друга отделени нивички и подвикваха на дружелюбно към животните си. В миналото това цветно облекло се е състояло от същински родопски носии и вместо да си говорят с животните са пеели песни. Но сега носиите са демоде, млади хора няма и песни не се пеят. Прочитам спомена:

„Въпреки завършената културно-битова и етническа асимилация на населението от Източните Родопи и по-специално по долината на река Върбица и притоците й... тя е устояла на вековните опити на асимилация и унищожение в тежката и трагична борба с османските завоеватели. Благодарение на своята дълбока устойчивост, традиционост и типичност за Родопите и

³⁹ По описание на Величко Караджов. В: „С дълг и обич”. Пловдив, 1990 г. с. 68.

⁴⁰ Имам предвид фирмите „Сокотаб” и „Михайлидис”.

конкретно за района...

Забраждането и приспособленията за него, като червената капа, обнизана с мъниста и монети и с пришит на върха металически тепелик, типични и за носите от селата Долен, Старцево, Неделино, отличавайки се едновременно със своите специфични местни особености, каквито притежават някои нейни елементи, като престилката със своята цветна ивическа украса, саята⁴¹, със своя тъмен колорит, шарените чорапи със своя пъстроцветен геометризъм, ризата със своята специфична кенарена украса и др.”⁴²

Освен на полето, **хората в село Долен работят и на духовната нива**. Има такива институции: основно училище, читалище, детска градина с името „Детски свят”, административна сграда на кметството, поща, здравна служба – с един лекар и един стоматолог. а най-близко разположената болница се намира в Златоград.

През 1925 година в някогашния мечит е открито за първи път училище с преподаване на роден език. Идват първите учители и първите послания към бъдещето: „Училището е кладата, която хвърля светлина върху душите и умовете на хората, а учителите са онези факли, които сеят знанието сред вековната изостаналост.” Сега основното училище в Долен носи името на славянските просветители св. Св. Кирил и Методий. И много удачно даже, защото това са наши хора. Историята знае, че въз основата на родопския говор е създадена тяхната азбука /глаголицата/. Още повече, че по ирония на съдбата и на тях имената са им ги сменяли, както на учениците в Родопите, които учат в училища с техните имена. Иъ така да се каже, съвсем стават „наши хора”.⁴³

За читалищната дейност в Долен дават своя принос самодейците от Старцево: през есента на 1956-1957 година „започва своето развитие и театралната дейност в читалището. Учителят Йордан Спасов поставя първата пиеса – „Врагове” от Камен Зи-

41 Постоянна горна женска дреха с различна дължина – до колената или до глезена, ръкавите са също дълги или къси.

42 Мария Николчовска. За някои устояли на асимилацията елементи на традиционната наодна култура от района на с. Бенковски, Кърджалийски окръг. В: Селищна система Бенковски минало и настояще. Кърджали 1986 г., с. 69-85.

43 Домашните /славянските/ имена на Кирил и Методий са съответно Църхо и Страхота. По-подробно за имената на светите братя и за тяхната връзка с Родопите вж. изследването ми: П. Гарена. Пастирско служение и Богослужебно песнопение. С., 2009, с. 16, 19, 26, 27, 89, 92, 105, 185, 186, 354, 415, 466. вж. и Сулмтал А., М. Маргаритов. За Кирил и Методий. С., 1989 г.

даров, ... в по-късни години връх в театралното изкуство бележи самодеецът Александър Хаджиев, който в продължение на няколко години работи и поставя нови пиеси – „Взрив” и „Сватба”. Те са посрещнати с много емоции, както в Старцево, така и в Долен, Ерма река, Неделино, Кирково, Бенковски, Средец и други.”⁴⁴

Има джамия и... черква, която щяла да се построи, според някои хора, няма за кога. **За джамията** какво да кажа: по сведение на мюфтийството тя е постоянно действаща и има редовни богослужения. Местен учител – вече пенсионер, Хасан Делиисенов твърди, че има документи, според които тя е построена „преди стотици години”.

За ежедневните нужди на хората в селото има магазини за хранителни и нехранителни стоки. Също така кабелна телевизия, достъп до интернет и покритие на всички мобилни оператори. Да не забравя, че през 2013 година за развлечение на младежите в селото имаше дискотека със странното за района име „Ню Йорк”.

Към територията на българската държава тази част от планината е присъединен през 9 век. **Историята на селото започва** с предположението на местните хора, че е основано преди 370 години. Отнесено към днешна дата това е някъде към първата половина или към средата на 17 век – около 1650 година. Това са тежки години за населението в Родопите. В климатично отношение това е малкият ледников период, който сковава икономиката на Османската империя – столицата има нужда от храни, държавната машина от данъци. Влошаването на климата отприщва мащабни социални вълнения – има бунтове и те се потушават с крути политически мерки. 1658-а е „неплодородна година и глад в източните български региони.”⁴⁵ През времето от 1625 до 1660 г. било помохамеданчено близо 1/3 от населението на Западните Родопи. Има документ от 2 март 1660 година, „който показва, че бягството на селяните от техните селища е повсеместно явление във всички български райони.”⁴⁶ И все пак „регистрите от първата половина на XVII век продължават да сочат многобройно българско християнско население в Родопите. Така например в Източните Родопи са описани като християнски домакинства много

44 Огнян Иванов, Милена Иванова. Старцево – страници от историята, краезнанието и духовността. Смолян 2016 г. с. 86.

45 История на България по дати. С., 2008, с. 93.

46 История на България по дати. С., 2008, с. 93.

селища”, в това число и Неделино.⁴⁷

Цитираните хронологични данни⁴⁸ съвпадат с предположенията и преданията за основаването на селището. Че са преселници от далечни родопски места или от Неделино, че са бягали по религиозни и социални причини. Навярно като част от „повсеместното явление”. През втората половина на 19 век „в този район действува⁴⁹ четата на известния поборник за национално освобождение от османско иго Капитан Петко войвода.”⁵⁰

След Руско-турската война 1877-1878 година районът на с. Долен остава в пределите на Османската империя. През 1912 година този край е присъединен към България. Това оказва влияние върху икономическото и културното развитие на района. През 1927 година е създадена административната община Добромирци с щат от един кмет, един помощник-кмет, един писар и един полски пазач.

„Тогавашната община Добромирци обхваща селата Долен, Кушла, Пресека, Горски извор, Здравчец, Добринци, Генерал Гешево, Каялоба и Добромирци. Населението на общината е било около 3000 души. Първата задача на общината е била да извърши регистрация на населението, сградния фонд, селата, махалите и добитъка. До победата на социалистическата революция почти всички служители на общината са били слабограмотни хора. До 9.IX.1944 година общината изпълнява функции, възложени от буржоазните правителства. Не са създадени никакви условия за нравственото културно възпитание и политическо издигане на населението, не е правено нищо по образованието и здравеопазването, по снабдяването с най-необходимите стоки и храни.”⁵¹ За това свидетелства и краеведът Никола Иванов: „През 1928 г. пак по своя работа бях в с. Долен, Добромирска община.”⁵² Там той,

47 По-подробно вж. Борис Дерибеев. Ахрида – непозната земя. С., 1982 г., с. 168-172.

48 Подробно вж. в първия том на изследването ми „Източните Родопи в 14 тома”.

49 Мисля, че само е преминал.

50 Иван Стефанов. Из историята на селищна система Бенковски 1912-1981 год. В: Селищна система Бенковски минало и настояще. Кърджали 1986 г., с. 87-113.

51 Иван Стефанов. Из историята на селищна система Бенковски 1912-1981 год. В: Селищна система Бенковски минало и настояще. Кърджали 1986 г., с. 87-113.

52 Вж. в. „Арденска дума”, бр. 554, от 1943 г.

както казва, „разучавах слюдените залежи при с. Долен”.⁵³ Иванов е от малцината, които са се опитвали да развият някаква икономика и да дадат препитание на хората. В условията на следвоенните години /Балканска, Междусъюзническа и Първа световна война/ районът остава откъснат, затътен край с прашни шосета и черни пътища. По тях продължава да се ниже предишната мъка на хората.

В исторически план присъединяването на този регион към България след 1912 г., „довежда и до първата голяма трансгранична миграция”. Авторите, изследващи миналото на региона, посочват, че изселването на българите-мохамедани от Родопите към Османската империя „до голяма степен се дължи на промяната в управленската система, довела до разрушаване на традиционната структура на властта. Взаимната подозрителност и насилственото покръстване на българите мюсюлмани довеждат до бягство на цели села през границата. Процесът не спира до 1934 г., когато изселването е забранено. Върховите моменти в напускането на Родопите или, направо казано – бягството в Република Турция⁵⁴ от Златоградския регион, са между 1927 и 1933 г. Конкретната причина за това е поправката към Закона за горите от 1927 г. Според тази поправка обширни горски масиви се обявяват за държавни, което на практика лишава местното население от препитание. Този закон, съпътстван и от други ограничаващи правото на възстановяване собствеността на завърналите се бежанци, показва, ако не друго, то отношението на държавата към българите мюсюлмани, което изглежда се превръща в най-последователната вътрешна политическа линия на редица български правителства, която и днес има своите привърженици. Политическите промени довеждат до промяна в икономиката, търговските връзки, комуникациите. Откъсването от Беломорска Тракия променя до голяма степен поминъка, отразява се пагубно най-вече на животновъдството, което довежда до голяма промяна в условията на живот или по-точно – на утвърдения му ритъм”⁵⁵.

53 Вж. в. „Арденска дума”, бр. 420, от 1939 г.

54 Не е излишно да си припомним: Османската империя просъществува до 1923 г. След 29 октомври 1923 г. е Република Турция.

55 Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия” Ръководител Антонина Желязкова. С. 1994 г., с. 297.

Излизането от една до голяма степен традиционна, политическа и икономическа структура, която така или иначе българите-мохамедани са „възприемали като своя, и пренастройването им към новите, но чужди и малко познати форми на управление, не-минуемо предизвиква големи сътресения, естествената реакция на индивида е да предпочете условията на живот, които са му познати, и да живее там, където структурите на властта и изобщо начинът на живот отговарят на разбиранията му за съхранение и продължение на традицията.”⁵⁶

Това разбиране, както и изложените по-горе причини довеждат до крайното решение за изселване към Турция и на част от населението в с. Долен. Те са далеч от границата, но тръгват, както се казва, с бягане „да хванат последният влак”. Те предприемат тази стъпка през 1934 година, когато забраната за изселване е била вече в ход.

По онова време, както си спомня дядо Мехмед Кундъов⁵⁷ от Ерма река, „бягствата на помаци през българо-гръцката граница са масови”. Не всички обаче са успешни. Някои завършват трагично за бегълците. „През нощта на 4 срещу 5 април 1934 г. група, състояща се от 27 помаци от село Долен, Златоградско, се натъква на граничен патрул. В завързалата се престрелка загиват 12 души. Дядо Мехмед много добре помни тази случка, която за известно време разколебала кандидат-бегълците от тяхното село” /Ерма река/.⁵⁸

Българската общественост се замисля до някъде върху тези процеси. Списание „Родопа” през 1940 година пише: „Една голяма цел на българската историческа наука е да изясни точно миналото в Източните Родопи, т.е. в земите, наречени султан-ери, в Кърджалийско въобще, или с други думи, в земите, разположени по долината на р. Върбица...” И се посочва, че и за тогавашните разбираня е било „с. Долен – българско.”⁵⁹

56 Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия” Ръководител Антонина Желязкова. С. 1994 г., с. 297.

57 До последно живеещ в село Чамалтъ, окръг Бафра, област Самсун – Турция.

58 Тук цитирам и Георги Зеленогора – Среща с България след 77 години раздяла. /Либерален преглед – в интернет от 17.09.2012 г./

59 Вж. сп. Родопа, бр. 1. год XIX. 1 януарий 1940 г.,

По ред политически и национални причини в годините на Втората световна война българската държава тогава се е занимавала с Беломорска Тракия и по-малко с вътрешната част на Източните Родопи. След 9 септември 1944 година, когато е политическият преврат в България, община Добромирци се преименува като селски общински народен съвет и неговите функции и задачи коренно се променят. Разкриват се училища, разкриват се фелдшерски пунктове. Всичко това засяга и с. Долен. В сборника „Република България“, който има за цел да даде обща представа за населението в страната, четем за с. Добромирци:

„В административно отношение селото /Добромирци/ е централна община, в състава на която влизат и селата: Генерал Гешево, Горски извор, Добринци, Долен, Здравец, Каслоба, и махалите Зимница, Кушла и Пресека.”⁶⁰ През 1957-1958 година в района се пристъпва към организиране на първите ТКЗС-та, което също се отразява върху живота на селото.⁶¹ Започват да се пеят бригадирски песни за задружен труд и животът тръгва в някакви ясни коловози.

Но ето че държавната машина с едно необмислено докрай движение разбутва кошера на работливите пчелички. Нареченият от някого си „възродителен процес” спрямо турски говорещото население разклаща мирния „социалистически” живот. По онова време турците бяха най-ухажваната част на населението, но това не ги спря да се включат в масовото изселване – цинично наречено, пак от някого си, „голямата екскурзия”. Тогава държавата прецени, че българите в Родопите, макар и с друга вяра, са си по-свои и подсили работата по благоустрояването и на най-закътаните селища. В част от докладите се споменава и с. Долен:

„Предстои ни много работа по пътната мрежа. Само 53 на сто от пътищата са асфалтирани. Завършваме трасетата към селата Долен и Круша. Следва реконструкция па пътищата към Аламовци и Пресека. В с. Долен се строи административна сграда. Едно след друго се нижат имената на селищата и строежите... Много нови обекти трябва да се наградят. Жителите на с. Долен

60 Сборник Република България. С. 1947., с. 399

61 По-подробно за тези процеси виж отново Иван Стефанов. Из историята на селищна система Бенковски 1912-1981 год. В: Селищна система Бенковски минало и настояще. Кърджали 1986 г., с. 87-113.

искат нов цех и читалищна сграда... До 1990 г. ще завърши...”⁶²

Не всичко обаче се довършва. Кризата, настъпила след 1989 г., и постепенното ликвидиране на мините в Източните Родопи нарушават силно стандарта на живот. Възможностите за ежедневни пътувания са силно ограничения поради съкращаването на автобусните линии. Безработицата обхваща почти 80% от работоспособното население. Така около 1994 година е „създадената ситуация провокира сезонното мигриране във вътрешността на страната за търсене на работа. Село Долен, което се намира близо до Златоград, може да се разглежда като типичен пример в това отношение. Мъжете са навън и работят като строителни работници в София и Бургас. Цената на отсъствието е твърде висока, защото „разводи и побоища с кризата започнаха.”⁶³

Първоначално миграционните процеси са свързани с трудовата миграция и нейния сезонен характер. Майстори-зидари и строителни работници работят по строежите в София, Пловдив, Бургас и в други градове. От изследователските теренни наблюдения става ясно, „че българите мюсюлмани не са склонни да се изселват. Не се наблюдава движение от високата планина към полето. Съвсем слаби са и миграциите с посока село-град. Територията, върху която живеят, е отдавна овладяна, като тежненията са свързани с възможността да се работи в Егейска Тракия. Това обяснява и тенденцията за тяхното „побългаряване”, като една от възможностите е отново да се възстановят **връзките с Беломорието**, защото едно от негласните изисквания на гръцката страна, при евентуално отваряне на границата, е да не преминава в тяхна територия мюсюлманско население.”⁶⁴

Това от своя страна предизвиква ответна реакция от страна на мюсюлманските религиозни дейци в България, които, оставени без средства за заплати и издръжка на имотите си /които те се

62 Ивонка Романска. Златоградските карти. В сп.Родопи, 1988 г., кн. 9, стр. 4-5

63 Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия” Ръководител Антонина Желязкова. С. 1994 г., с. 300.

64 Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия” Ръководител Антонина Желязкова. С. 1994 г., с. 301.

стремят да си възвърнат/ – все повече се оставят под влиянието на външната политика на Република Турция, която ги подпомага с всевъзможни дарения. След 1993-1994 година се засилва политическият и религиозният натиск върху хората да сменят имената си от български на турски. Дотогава повечето или почти всички от населението са с български имена. Минават десетки години, докато Главното мюфтийството в България разбере, че се е престарало в заплахите си – особено що се отнася до това, че ако не си с турско име, няма да имаш мохамеданско погребение. И поради това, че ставащото отблъсква хората, мюфтийството и имамите по места променят отношението си по въпроса и спират да делят вярващите по произхода на имената. Целта, разбира се, е да не се отчуждават хората от вярата си и от общността си. Но вече е станало късно, както посочихме – мнозина са се разбягали не само из страната, но тръгват и за чужбина.

На хубавите – високи и бели къщи /всичките новопостроени – стари къщи в с. Долен, предполагам, че почти няма – аз не видях нито една стара къща/ най-хубавото им е, че хората в тях не намаляват. **При различните преброявания на населението** най-малко са били през 1926 година – 408 човека, и най-много в края на „социалистическото време” – 1346 човека. След това спадът е до 1058 жители. Допускам, че намаляването на хората може да е по-голямо, въпреки че местните хвалят Долен като едно от най-големите села в общината – наброявало около 1500 души, а постоянно живеещите били 1200 човека. Без да споря, прилагам статистическите данни.

Според различните преброявания с. Долен през 1926 година е имало 408 жители.⁶⁵ към 31.12 1934 година – 457 жители, към 31.12 1946 година – 594 жители, към 1.12. 1956 година – 687 жители, към 1.12. 1965 година – 895 жители.⁶⁶ По други данни през 1973 година е имало 956 жители,⁶⁷ към 2. 12. 1975 година – 1044 жители, към 4. 12. 1985 година – 1271 жители, към 4.12. 1992 година – 1346 жители, към 1.03. 2001 година – 1339 жители., към

65 Вж. Юбилеен сборник „Българското село”. С. 1930 г., Раздел III, Статистически сведения за населените места.

66 Вж. НСИ – Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 – население. Книга 1 – Население по Области, общини и населени места. С. 2012. с. 256.

67 П. Коледаров, Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878-1972. С. 1973, с. 266

1.01. 2007 година – 1219 жители и към 1. 02. 2011 година – 1323 жители,⁶⁸ А по последна справка към 15 септември 2022 година в селото са записани 1058 жители.

През всичките тези години всичките тези жители как са живели, какво са правели. Много са слепени страниците на историята около това село. Опитвам се да прочета нещо назад във времето и дори от времето преди статистиките. Една представа, която прочитам за миналото време, е от краеведа Никола Иванов. Относно Долен: „Селото е населено изключително с помаци, преселили се тук от с. Неделино. Населението е сравнително бедно, обаче много трудолюбиво и ако не бе така жестоко фанатизирано, то би много бързо прогресирало. Произвеждат тютюн, обаче малко количество. Имат почти всяка къща малка зеленчукова градинка. Отглеждат повече картофи и фасул. Имат изобилно овощни дръвчета, а главно занятие им е скотовъдството и гурбетчиляка. Селото се състои от три махали и множество къшли(саи), тоже пригодени за живот.”

Вършейки своята си работа, през 1928 година той намира време да проучва „в историческо и археологическо отношение тоя край и действително се добрах до интересни данни. Така над самия каменен мост по направление на Златоград, вдясно от пътя, в гората е най-голямата слюдена кариера, а вляво от пътя, точно срещу кариерата има една малка могилка, наречена от населението Харман и в действителност отгоре постлана с плочи. Разпразяха ми, че в тази могилка се криели лисици, язовци и порове и наистина виждаха се отвори, отговарящи на казаното от населението. Развалих хармана и разкопах могилата в присъствието на народния учител и за най-голяма изненада открих гроб. Скелетът бе на жена, тъй като имаше следи от косата – големи кръгли с висулки ушници, едната на ухото, а другата при левия крак. На кръста имаше следа от копринен пояс и на гушата гердан от мерджанови мъниста.”⁶⁹

... Интересно беше, че скелетът се намери в безпорядък, обстоятелство, което не ми позволи да разбера дали е християнски,

68 Вж. НСИ – Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 – население. Книга 1 – Население по Области, общини и населени места. С. 2012. с. 256.

69 Находките са били събрани „в тукашната гимназия”. Не става ясно коя е „тукашната” гимназия и каква е понататъшната им съдба.

или не, обаче останах с впечатление, че трупът е заровен спящ в летаргия и при пробуждането, благодарение, че гробът бе покрит с плочи, тая нещастница е имала достатъчно свободно място да се бори, докато умре, поради което едната ушница се намери при левия крак и целия скелет бе в безформено положение.”⁷⁰

Според археолога от Кърджалийския музей Георги Кулов „вероятно се касае за погребение в надгробна могила от античността.” Той коментира, че „изграждането на гробната камера и покриването ѝ с каменни плочи е древна традиция, водеща началото си от гробната архитектура на ранната желязна епоха (XI-VI в. пр. Хр.). Използваните за родови гробници долмени – камери, съградени от огромни каменни блокове, постепенно преминават в персонални гробни съоръжения с малки размери.” А относно разбърканите кости на скелета добавя, че това може да е направено умишлено „срещу вампирясването на покойника, възможно е и вторично погребение на съпруга на знатен тракиец.”

Смятам обаче, че в предположението на Н. Иванов има логика. В далечни и в по-близки родопски времена често се е случвало да се погребват хора в клинична смърт. И когато те се събудят да се борят за живота си, ако са в камера. А те винаги са в своего рода камери и досега. И досега по тези места, независимо дали е християнско, или мохамеданско, при погребението чрез плочи или дъски се прави някакво подобие на камера. И се дава втори шанс при евентуална грешка. И такива случаи, макар и смразяващи кръвта, има – когато събудилите се от кома викат и ако ги чуят ги изравят и ги спасяват.

В този случай краеведът Н. Иванов не спасява нищо – дори и находките, но продължава поне да записва ценните си за нас впечатления: „Пак по указания на населението, което намираще хляб при мен и бе вече по-словоохотливо, над поменатата по-горе слюдена кариера се издига една конусна височина, обрасла от всички страни с гора, а в средата равна, чиста от гора площ с размери 10 x 10 м. Носи името си „Св.Георги” и действително следи от хоросан и дялани камъни има, обаче какво е представлявала от себе си, без разкопки не може да се знае.

Непосредствено след „Св. Георги”, вървейки по същото било,

⁷⁰ Вж. в. Арденска дума, бр. 421, от 1939 г. – „Соломон бърце” Тук материалът е ползван от изданието: Никола Иванов. По дирите на Патриарх Евтимий. Габрово 2018, с. 92. Съставител – Георги Кулов.

се явява едно малко седло и се издига втори конус, идентичен във всяко отношение с първия „Св. Георги” и носи името „Св. Богородица”. От тук, вървейки все на запад по билото, излизате на превала от с. Долен за Златоград – пряка пътечка – и пред вас се открива голо билото, покрито само с трева, и върху него две не много високи могили, силно пострадали от иманярска ръка – сега върху тях все още се намират следи от тухли и хоросан, обстоятелство, което ме кара твърдо да вярвам, че тия нещастни рушители на старини са проникнали във вътрешността на могилите, обаче какво е намерено не се знае. Тия именно могили, заедно с голото било носят местното название „Соломон бърце”. От къде е взето това еврейско име „Соломон” и днес не ми е ясно и от никаква легенда поне не можах да си дам що годе отговор.

Още по-интересно е, обаче следното: спускайки се на юг по пътеката за Златоград, на около 500 м вляво от пътеката се образува една площадка с размери около 30 м широка и 60 м дълга, залесена с овощни стари дървета, свързана само на северната си страна с билото, а на изток, запад и юг ограничения терен се спуска надолу, а площадката остава хоризонтална и се образува нещо като дувар, обаче това не личи добре. Наричат го „Соломонова черква”. Като стъпиш върху тая площадка и удариш с крак, се чува глухо, а на места по-ясно ехо, обстоятелство, което говори за съществуващо подземие.

От тук продължавате да се спускате по същата пътека и слизате в дерето – десен приток на Узундере, и това дере носи името „Соломон дере”. Двата бряга са силно залесени с една високоствелена гора и е много гъста. В нея изобилстват диви свине, поради което населението гледа на нея не с особена охота и почти човек и добитък не влизат в това дере и в гората по двата му бряга. Като преминете „Соломон дере”, пътеката се слива с пътя от каменния мост и продължава за Златоград.

Знайно е, че гранатите и днес минават за полускъпоценни камъни, а повече в оная епоха, когато киченето със скъпоценни и полускъпоценни камъни е било голяма слабост. Ето защо, правя може би погрешно заключение, обаче тоя Соломон е бил някой евреин от древното минало и е имал за обект изобилстващите тук гранати и слюдата и златоносния пясък в „Соломон дере” и понеже населението е местно, родопско и по предание е запазило наи-

менованието на Соломона⁷¹, обаче това е само моя мисъл, а едно щателно изучаване с разкопки ще ни открие истината, още повече, че „Соломоновата черква” е и пострадала от иманярите⁷².

Иманярите разграбват и продават всичко разкопано, археолозите в много случаи не могат да опазят артефактите, остава само това, което е запазено в спомена на хората. **Имената, които описват характеристиките на местностите** – земеписните имена. Макар, че и върху тях се прави опит за посегателство. Гореописаното Соломон дере наскоро ми го показаха в една карта отбелязано като Саламан дере.

Краеведът от Златоград Розалин Хаджиев, като описва, че край с. Долен „до римския мост, има също местност Черквата, с гробове” – допълва разказа на Н. Иванов: „На изток от Станкова махала целият планински масив носи името Папаза /попа/, а на запад към с. Крайна отново има местност с името Черквата. Местните хора разказват, че в миналото в този район е обикалял стар, побелял поп, наричан от турците Папаз. Между с. Долен и Златоград се издига Карова чука /Черна чука/, а на запад от нея започва един масив, носещ името Патрово /може би от патрика/⁷³. Хората от Източните Родопи обаче не си падат много по черните краски и предпочитат веселите цветове. Тъй че Карова чука в случая е Снежна чука /в тур.от кар – сняг, а не от кара – черен/ Нека имаме предвид и това, че тази чука е доста висока – към 770 м.

Към първоразаказа на Н. Иванов за Соломон бърце добавя нови щрихи и журналистът от Кърджали Кирил Попгеоргиев. Във вестник „Нов живот” през 1971 година той пише: „На превалята от с. Долен за Златоград до пряк път, наречен Соломон дере, се открива голямо бърдо, покрито само с трева. Върху него се издигат две не много високи изкуствени могили. Преди четири десетилетия по тях още са личали следи от тухли и хоросан, без-

71 Преписвам дословно бележката на редакцията – „Голяма еврейска колония е имало в близкия средновековен град Мосинопол /дн. развалини, северно от Гюмюрджина/”.

72 Вж. в. Арденска дума, бр. 421, от 1939 г. – „Соломон бърце” Тук материалът е ползван от изданието: Никола Иванов. По дирите на Патриарх Евтимий. Габрово 2018, с. 92. Съставител – Георги Кулов.

73 Розалин Хаджиев. Легендата за патриарх Евтимий още витае над Родопите... В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 332-336. Вж. и Златоградски вестник бр. 21 от 2011 г.

разборно разхвърляни от иманяри. Тези могили заедно с билото местното население нарича Соломоново бърце. С това библейско име, вече под названието Соломонова черква, са свързани останки, които могат да се открият като се върви по пътеката по преваля при спущането към Златоград /мястото представлява поляна, залесена с овошки/. Ако се продължи по р. Узун дере, ще се стигне до един десен приток. Името Соломон, дало названия на три местности от тоя район, е свързано с легенда.

По поречието на Узун дере и особено на споменатия приток преди много години са работили търсачи на злато и ценни камъни. Хората, които са вършили това, имали за господар някой си Соломон, вероятно болярин, владетел на тази местност. Богатствата, които извличал от басейна на рекичките, изглежда не са били малко, щом си е позволил щедростта да изгради със свои средства черква. И сега в района на тези рекички се намират гранати, слюда и златоносен пясък.⁷⁴

И още едно сведение, свързано със Соломоново бърце, за дерето и интересни случки по пътеките около него. В съвсем ново време, през 2006 година, Величко Пачилов от Златоград споделя: „Като стана дума, че в Златоградско не е навлязла турската дума дере, все пак се сетих за едно-единствено дере, и това е Соломон (Солмон) дере. Чувал съм го и като Солмонски дол. То се влива в Неделинска река под с. Долен. По него е минавал най-късият път от Златоград за Кърджали и Узунджово – през Генерал Гешево, Устра и Джебел. По него съм минавал като дете в 1939 или 1940 г. със семейството си, на път за Джебел. На едно място баща ми слезе от коня и ми подаде едно парче слюда. Когато седнахме да почиваме и разцепихме слюдата, вътре, както очакваше баща ми, намерихме тъмночервени камъчета с големината на леща. Аз си запазих парчетата от слюда и камъчетата и отвреме навреме ги разглеждах с интерес. Много по-късно разбрах, че това са били гранати – полускъпоценни камъни. Преди няколко години, като

74 Вж. Кирил Попгеоргиев. Геново-Емирлер-Князево. В. Нов живот от, бр. 67-68, от 7 септември 1971 г., с. 6. Пак по този въпрос, само от коректност, ще съобщя, че редакторът на Златоградски вестник Е. Ушев се опита да изкопчи нещо от „нашумелия“ археолог Н. Овчаров. Той обаче споменава името на с. Долен само като една точка от триъгълника, в който евентуално би правил своите проучвания. Вж. Ефим Ушев. Интервю с проф. Николай Овчаров: През IV-I век преди Христа са основните възходи на живот в района на Златоград. В: Ефим Ушев. Златоградски страници I част. Сборник. Варна 2015 г., с. 11 -21.

минавах край един строеж в София, дочух златоградски говор. Като заговорих работниците, разбрах, че са от Долен. Тогава ги попитах знаят ли за Соломон дере. Те, приятно изненадани, ми казаха, че когато работели в Златоград и изпуснали автобуса, се прибирали пеша през Сольмон дере, от което и аз също така бях приятно изненадан.

Успоредно на Соломон дере, откъм Долен, има било – Солмоново бърце, а на него – връх Солмоново тепе, с развалини от черква. Откъм десния бряг пък е връх Карова чука (770 м)... Интересно е как е станало така, че в разрез с общоприетата тук практика местните жители, които и в турско време наричали селото си Долен (не е известно да е имало друго име), само в този случай са възприели чуждите за тях „дере“ и „тепе“. И то съчетани с не-турското Соломон (Сольмон). Тук има над какво да се замислят езиковедите.”⁷⁵

Интересно е и за мен как така човек от Златоград, запознат с много неща, не е обърнал внимание на писаното от Ст. Шишков, че с. Долен има и друго име – Балалъ. Явно някои неща се забравят, явно „има над какво да се замислят езиковедите“. Но в моите бележки, които са на терен, не мога да обърна повече внимание на този въпрос. А и, както се каза, тук трябва „да се замислят“ други специалисти.

Над тези разкопани /по-най-самодейния начин/ старини и разпилените остатъци от древността /а някои – дай Боже да са скрити дълбоко под земята/ витае духът на нематериалното наследство в културата на с. Долен. Витае онази генетична виталност, която е помогнала на българина да оцелее през вековни изпитания. Хората тук пазят един близо 400-годишен обичай, съхранил се горе-долу откакто е основано селото, а и кой знае откъде пренесен от по-стари времена. Предполагам още от тракийски времена, тук в с. Долен са запазени елементи от езическите маскаради и кукерски игри.

Този обичай в с. Долен се нарича „беашбеци“. Споменава го с такова име още през 1892 година Ст. Шишков⁷⁶ Обичаят е ав-

⁷⁵ Величко Пачилов. Бележки и наблюдения по наименованията в Златоградско. В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 119 -129. Публикацията е отпечатана първо в Златоградски вестник през 2006 г. /вж. бр. 19/

⁷⁶ Вж. Ст. Шишков. Сп. Родопски старини, кн. 4, 1892 г. „Материали из Дарь-Деренско“, с. 43.

тентичен, но и тук дойдоха новите туристически времена и сега е под общото название кукери. Целта на „беашбеците“ е била да гонят болестите.⁷⁷ В днешно време, както казахме, по туристически съображения те са включени в програмите на община Златоград: „И тази година седмицата от Сирни заговезни /Неделя Сиропустна – 1 март, Първа пролет/ Етнографският комплекс в Златоград организира своя програма. А кукерите от село Долен пак ще гонят злото....“ и т.н. четем във вестникарските обяви. А традицията е това да става в друг сезон.

Времево тези маскаради се отнасят към есенния период, след прибиране на реколтата. По информацията на Ст. Шишков основното, което се случва, е: Всяка есен през м. септември се събирала една дружина „млади мъже, момци, един гайдар“, която шумно „вдигат врява“ и обикаляла от къща на къща, тръгвайки от горния към долния край на селото, гонила злите духове и наричала против уроки. И трябвало да бъдат с „костюми – смешни“.⁷⁸ Информацията се допълва от сегашните журналисти: „В състава влизали минимум шест звънчара, един „дявол“, едно „пъстрото“ /младоженец/, една „невеста“ и един „водач“. По време на шест-вията само „водачът“ имал право да говори и нарича.“⁷⁹

Тук обезателно искам да цитирам едно по-достоверно описание на този обичай, съхранен при българите мохамедани в с. Долен. Писаното е от златоградския ветиринарен лекар Р. Хаджиев: „Старите хора от с. Долен помнят как са се провеждали някога кукерските игри, наричани „бежбеши“, продължени и до днес. Те се правели в края на старата година, когато активната полска работа е приключила. Игрите започват привечер на смрачаване от горния край на селото, където сега са Топчиевите къщи. Там имало голям орех. Под него събраните кукери престоявали известно време при пълно мълчание. След това тръгвали с шумно рипкане до края на селото.

Кукерите „бежбеши“ били облечени с кожи, чиято козина е обърната навън, опасани с колани от чанове и тюмбелеци. Главният кукер се наричал „Пъстрото“. Той бил облечен с бели дрехи,

⁷⁷ Антоанета Върбанова. Обичай на 4 века възкръсва по проект, Златоградски вестник, бр. 11,12, от 7 юни, 2004 г., с. 8

⁷⁸ Вж. Ст. Шишков. Сп. Родопски старини, кн. 4, 1892 г. „Материали из Дарь-Деренско“, с. 43.

⁷⁹ Антоанета Върбанова. Кукери он Долен се представиха в Старцево, Златоградски вестник, бр. 21 от 12 ноември 2004 г., с. 6.

опасани с черни ленти. Имало също кукер, наричан „Булка”. При шумно дрънчене на звънците те обикалят и рипкат, вдигайки голям шум. Смятало се, че така ще прогонят лошотията, болестите и най-вече чумата, наричана тогава „каран”. Игрите с много шум, веселие и закачки стигали до края на селото, минавайки от къща на къща. Имало и специален кукер, наричан „просек”. Той носел торба за даровете, които получавали от хората: сушени плодове, жито, царевица, пари, колаци и др. Този обичай се изпълнявал само от младежи ергени.⁷⁸⁰

Е, тук вече наистина има нещо, което лъха на стари времена. Затова, според Таня Марева, това е единственото място в община Златоград /имаше предвид с. Долен/, където и до ден днешен е жива традицията на кукерите в по-автентичен вид.⁸¹ Докога ще е този „автентичен вид” /а той вече и не е/, не се знае. При сегашния случай, след намесата на „туристическия бизнес”, се вижда, че той се изпразва от съдържание. Според някои изследватели⁸² кукерските празници в Златоградско и специално „Бешкари” са се изпълнявали по предназначение някъде до 1952-1962 година.⁸³

В с. Долен е оцелял и езическият ритуал за дъжд – Перперуга. Песента, която се пее при шествието, е „Перперуга-руга, ходи от двор на двор и се моли да летне летна росица. Амин“

Като минели по всички къщи, отивали на реката, слагали бързови и върбови клонки във водата и ги затискали с речен камък – да слезе река да ги отнесе. Хората гошавали шествието с колачки, посипани със захар.

Краеведите описват и друг древен обичай в района „Прощъпулник”, но повечето го нарича „задяване”: „Когато детето започне да прави своите първи стъпки, изпича се една пита, задыва се на гърба му, като се слага още нова метла, дюлаф⁸⁴ и малка брадвичка. Води се към наредени предмети и от това какъв предмет

80 Розалин Хаджиев. От хващане на „живия” огън, до огъня от Божи гроб. В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 42-45.

81 Таня Марева беше директор на Регионалния исторически музей в Смолян. Майка ѝ, докато беше жива, редовно посещаваше черквата в Кърджали и покрай нея сме имали дълги разговори и по тези теми.

82 Тук имам предвид Юлия Благоева-Шопова. Кукерски празник в Златоградско – Бешкари. Вж. Златоградски вестник, бр. 24, от 1992 г.

83 Подробно за заличаването на този езически ритуал виж в изследването ми за с. Аламовци.

84 На друг диалект – „маша”.

хване, се гадае какъв ще стане като порасне. След това питата се намазва с мед и се раздава на децата от махалата за здраве. При болестта „сипка“ – шарка по децата, се правели тънки колачки, надупчени с игла. Посипани със захар или мед се раздавали на живеещите наоколо деца.”⁸⁵

Може да съм пропуснал нещо... Гергьовден!? Той навсякъде се прави. А, да – както на повечето затънтени /и не само/ места и тук си имат хора, които баят на децата срещу напикаване, уроки, магии и кой за каквото се сети. В с. Долен мястото за баене обаче действително е „затънтено”. Водят болните деца до каменния мост и от там в източна посока тръгват към Еловия камень. Пътека до там няма. Провираш се през храстите и после се провираш и през камъка. И молитвата е проста – „Дай ми, Каменьо, здраве и... /нещо си/”⁸⁶

Тези запазени до наши дни древни обичаи в бита на българите мохамедани и християни в с. Долен показват, че са част от общобългарската култура. И докато християнския Бог и мохамеданският Аллах са се борели за душите им, и са ги дърпали, „ту насам, ту натам”, странно – те са разчитали да оцелеят и чрез първоезическите си ритуали.

Оцелели, а сега... Някой беше публикувал снимка на жена от село Долен. Тя стоеше на високо, седнала в скута на една скала. Беше облечена в тъмни дрехи, подпряла с ръце забрадената си глава, тя гледаше тъжно или плачеше. Сигурен съм, че и вие може да я видите – защото скалите и старите хора не помръдват от родната си планина.

Предполагам и какви ще са коментарите: Показателна снимка – в нея се вижда мъката и трудното битие на помаците... Това са нашите майки... Но защо са толкова самотни? Защо нас ни няма при тях за да се радват на синовете и внучтата си, както е било в тяхната отминала реалност? Нима всички села ще опустяват малко по малко? Колко е тъжно, наистина... Отидоха си безвъзратно времената, когато навсякъде по Родопите се слушаше овчарска

⁸⁵ Розалин Хаджиев. От хващане на „живия” огън до огъня от Божия гроб. В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 42-45. Вж. и Златоградски вестник бр. 3 от 2010 г.

⁸⁶ Любителите на тези суеверия могат да прочетат нещо повече в Н. Нинов. Времето гледа с десет очи. С., 2017, с. 33-41. Там пише и за баячката Събка Каукова от с. Долен.

свирня или отекваха звуци от звънци на кози. Отива си и митът за тази планина – че мистиката там е жива.

Сега дойде времето да сме модерни. Защото е модерно да си модерен. Защото това, което гледаме по телевизията, го копираме едно към едно в бита си. Защото плачем за героините от чуждите филми, а не плачем за реалните ни възрастни майки, които тъжно се взират от планината – дано ни видят, че се връщаме при тях.

Оставихме нашите майки и бащи горе в баира, а ние тръгнахме по света да дирим по-добро бъдеще. Но какво е по-добро бъдеще? Дали ни е по-добре, че имаме пари, че можем да идем на дискотека, че се водим за независими – това ли е щастието?! Или щастието е да си до майка и баща, да сме заедно, да делим бедността и мизерията, да плачем заедно, да се радваме заедно?! Това е най-голямото щастие – горе сред мизерията, овцете и семейството...

Надявам се, моля се младите хора да се припознаят в тези размисли. Защото чувам последната въздишка в Долен: „В Родопите останахме малко хора и няма какво да се делим...”